

Jókai Mór

[1867]

CSORBA LÁSZLÓ

MI LETT VOLNA, HA ... II. JÓZSEFTŐL SZARAJEVÓIG

GONDOLATOK A 19. SZÁZADI MAGYAR TÖRTÉNELEM VÁLASZÚTJAIRÓL

■ „1952. július 15-én százegy ágyúlövés hirdeté Szent Árpád napjának megvirradtát. [...] (II. Habsburg) Árpád király már ekkorra mindennapi hideg vízben fürdésével elkészült, azontúl egyórai gyalogsétát végzett a várkertben egyedül, kíséret nélkül, s az első ágyúlövésnél már ismét hálósobája nyitott ablakában áll, melyről Pestre s a rákosi rónára látni.

■ Fejedelmi látvány! A nap éppen akkor bonthatozik ki egy felhőcsoport közül, és éles fényküllőket lövell szét az aranyhomályos égen, s az aranyos alapra látszik rajta rajzolva a nagyszerű város kékes, árnyékos kőtömegeivel. Az óriás Duna partjain nagy messzeségben vonul le a pompás paloták sorozata; a hajdani füstökádó gyarak az újpesti telepig vonultak hátra; a soroksári külvárosig hat álló híd igázza le a folyamóriást, s a Rákoson, Cinkótán túl terjedő ligetek, erdők közül elszórt mulatólakok csúcsai villognak elő. [...]

■ A nap programja a legnagyobb pontossággal lőn megtartva; nagyszerű volt a látvány, mely őfelsége elé tárult, midőn az Árpád sugárúton végiglovagolt fényes kíséretével, kétfelől csupa palotasor, kettős terebély fasorok-

kal szegélyezve, ékszerészboltok, miknek kirkatai három emeletig fölmennek, roppant vendéglők, urasági hotelek aranyozott erkélyekkel, a börzeépület korintheta oszlopcsarnokával; a Panteon reneszánsz ízlésű kupolájával; az Országház, melynek felső homlokzatát valamennyi magyar király, alsó esztrádját valamennyi magyar királyné szobra ékesíti. Előtte a roppant téren Árpád kolosszális rézsobra nagyszerű domborművekkel gazdag talapzaton, a népszínház, a hyppodrom, a minisztériumok palotái, a világtárlat roppant élete, a téreken művészi faragványokkal díszes szökőkutak, s e félmérföldnyi hosszúságú utcán végigsüt a felkelő nap. Csak fény van e képen, semmi árnyék.”

■ E néhány bekezdéssel kezdődik a magyar irodalom első igazi tudományos fantasztikus regénye. Jókai Mór 1870–71 táján *A jövő század regényét* fogalmazta, így jelölte meg célját: „ez a regény egy olyan koreseményt fog előadni, mely »még« nem történt meg, s küzdeni fog a nehéz feladattal, úgy rajzolni tényeket és alakokat, a jövő korszak kül- és belvilágát, hogy az olvasó azt mondja rá: ez még megtörténhetik!”

Jókai zsenije segítségünkre van egy izgalmas probléma megfogalmazásában. Aki egy lehetséges jövőt kíván megrajzolni, fel kell tételje, hogy ennek múltja egykor többféle jövő esélyét hordozta magában. Ám ha ez így van, akkor valójában minden jelenben benne rejlik a többféle jövő lehetősége! Ezzel pedig megérkeztünk a történelemmel találkozó ember örök kérdéséhez:

MI LETT VOLNA, HA...?

Mi lett volna, ha valami a múltban nem úgy történik meg, ahogy megtörtént? Vajon mekkora mértékű változás kell ahhoz, hogy ezzel valóban megváltozzon a jövő? Akár a legparányibb változás is elegendő ehhez? Gondoljunk Edward Lorenznek, a káoszelmélet egyik megalkotójának, a világhírű amerikai matematikusnak és meteorológusnak arra a nagy sikerű metaforájára, amely „pillangóhatás” néven vonult be a gondolkodástörténetbe. Eszerint a valóságban érvényesülő, roppant bonyolult rendszereket szükségképpen csak véges, vagyis leegyszerűsített modellekkel tudjuk szimulálni, így mindig kénytelenek vagyunk valamennyit elhagyni a kezdeti feltételekből és tényezőkből – például amikor az időjárást szimuláljuk, nem vehetjük figyelembe az összes pillangó szárnycsapásai által keltett szelet. Egy kaotikus rendszerben minden időegység szimulációjával felnagyítódnak ezek a hibák, míg a hibaszázalék végül eléri a százat. A rendszer működésével kapcsolatos előrejelzések tehát egy bizonyos idő után hasznavehetetlenné válnak, és még az is előfordulhat, hogy egy braziliai pillangó egyetlen szárnycsapása végső soron tornádót idéz elő Texasban...

A korábbi korokban az ehhez hasonló dilemmákat főként a szükségszerű és a véletlen viszonyának filozófiai kérdéskörében fogalmazták meg. Arisztotelész óta tudjuk, hogy „a véletlen és a spontaneitás oksági funkcióval rendelkező tényezők a világnak, mi több, a rendezettség és a jól meghatározottság [...] lényegesen nyilvánvalóbb az égbolt esetében, mint a mi környezetünkben, míg a halandók között az látszik inkább, hogy a dolgok hol így, hol úgy, véletlenszerűen történnek”. A rendszerszemléletű gondolkodás azután megalkotta azt a jól használható szerkezetet, hogy a rendszeren belüli működést szükségszerűnek tekinti, és

mindazt a hatást nevezi véletlennek, ami kívülről, tehát tőle független okokból éri az adott rendszert.

Ám ha átfogóbb, tágabb összefüggéseket tartalmazó rendszert tételezünk fel, akkor az, ami az eredeti szinten véletlennek – mert külső okból eredőnek – látszott, a tágabb rendszernek már csavarként működő alkatrésze lesz, így ennek szintjén immár szükségszerűnek bizonyulhat, és így tovább. Könnyű belátni, hogy e rendszereknek a történelmi eseményekre alkalmazása során a döntő tényező a történetíró világnézeti beállítottsága, amely már azelőtt eldöntötte számára, hogy mi a történelem értelme és azon belül milyen a szükségszerű és a véletlen viszonya, mielőtt elkezdene morfondírozni azon, hogy például a történelmi szereplők életútjának fordulatai mennyire képesek befolyásolni nagyobb közösségek, tájak, országok életének alakulását.

CSÁSZÁR ÉS SZÚNYOG – EGYÉNI SORS ÉS VILÁGTÖRTÉNELEM

S most nézzük meg kicsit közelebbről mondjuk a Belgrádot ostromló Habsburg-hadsereg egészségügyi viszonyait 1789-ben! Miközben az ősz Ernst Gideon von Laudon tábornagy, a nagyszerű hadvezér éppen győzelemre vezet a császári ármádiát, és Kalemegdan erődjére is kitézi a birodalmi lobogót, katonái kénytelenek elviselni a mocsarak káros „kigőzölgését” (ezt jelenti az olasz mal aria = rossz levegő kifejezés) – valójában a szúnyogármádiák hullámokban érkező támadásait, amelyek alkonyattájt kivédhetetlenül indulnak meg a Duna mocsaras ártereiről, továbbá a bánsági és délvidéki árasztásos rizsültetvényekről.

Így történt, hogy a sereget meglátogató II. József császár súlyos maláriás fertőzést kapott és végül ennek következtében halt meg 1790 januárjában. Noha a baktériumokat már a 17. században megpillantotta a mikrobiológiát megteremtő posztókereskedő, au-

to didakta zoológus Anton van Leeuwenhoek maga csiszolta mikroszkópjának tárgylencséjén, azt, hogy ezek halálos fertőzéseket is okozhatnak, csak a 19. század közepén bizonyította a zseniális Louis Pasteur. Sőt, a vírusok létezésére csupán az 1890-es években jött rá Dmitrij Ivanovszkij orosz biológus. Ki tudja tehát, hány világtörténelmi főszereplő korai haláláért lehetnek felelősek a gyilkos mikroorganizmusok oly korokban, amikor létezésükről még halvány fogalma sem volt az emberiségnek?

II. József – az egyik legtehetségebb Habsburg, aki a birodalom trónján ült – alig 48 éves volt, amikor egy Anopheles szúnyog nősténye a vérébe juttatta azokat a Plasmodium nembe tartozó parazita egysejtűeket, amelyek a halálos kimenetelű fertőzést okozták. Öccsének dédunokája, a meglehetősen közepes tehetségű I. Ferenc József ellenben 86 esztendősen korában hunyta le örökre a szemét. Mi lett volna, ha a „kalapos király” nem kapja meg a kórt, és ő is nyerhet még további négy évtizedet az alkotómunkára? Felkészültsége, tudása, modernizációs meggyőződése, tudományszeretete, alattvalói életminőségének javítására (közjó!) vonatkozó mély, vallásosan motivált erkölcsi elköteleződése bizonyára nem változott volna a továbbiakban sem. Az autokratizmusa viszont – talán? – igen: erre utalhat bölcsessége, hogy felismerte a politikai csődöt, és a halálos ágyán visszavonta a magyarországi államigazgatásban alkotott rendeleteinek tömegét.

Van hazai történelmi példánk is a hasonló súlyú, gyökeres uralkodói irányváltásra: IV. Béla új orientációja a tatárjárás után, amikor fölismerte, hogy nem szabad tovább harcolnia a nagybirtokosok ellen, hanem békét kell velük kötnie, ugyanakkor köteleznie kell őket arra, hogy kővárakat emeljenek, mert az képes egyedül ellenállni a Kelet felől érkező nomád harcosok támadásainak. Meglehet, II. József egy új uralkodói korszakban immár körültekintőbb és kiegyensúlyozottabb politikát vitt volna, némiképp ahhoz hasonlóan, ahogyan öccse, II. Lipót konszolidálta a helyzetet az 1790-es évek elején. A világpolitikai összefüggések folytán nyilván ő is részt vett volna a hódító Bonaparte elleni koalíciókban, de közben idehaza alighanem nagyobb teret nyertek volna azok a polgárosító reformok, amelyeket az európai kontinensen a *Code Napoleon* (a megszálló francia erők által bevezetett francia polgári törvénykönyv) terjesztett el a legnagyobb sikerrel.

Azután egy tovább élő II. József esetleg szerelemre lobbant volna tetszőleges számú hercegisasszony iránt, és ha újabb trónörökös gőgicsélése hangzik fel a Hofburg termeiben, eltűnhetnek a színről a világtörténet 19. századi Habsburgjai, nem kerül trónra a szellemileg gyöngye V. Ferdinánd, akinek nevét máig őrzi a magyar fővárosban a Nyugati pályaudvar kifutó vágány-sorát átívelő Ferdinánd híd. Ha nem császár Ferenc József, nem lesz szerelmes Sisibe, akinek így elmarad a saját szabadságáért folytatott tragikus ámokfutása... és nincs Rudolf öngyilkossága sem, nincs kettős szövetség, nincs Szarajevó – de talán 1848–49 sincs, vagy legalábbis nélkülünk...

De lépünk tovább, és vegyünk egy újabb „mi lett volna, ha...” lehetőséget! Mint láttuk, egy évezredek óta ismert betegség – korabeli magyar néven: váltóláz, mocsárláz, hansági láz, posláz, gyujtoványhideg, forróbetegség, epeláz, sárga láz, harmadnapos hideglelés, iszapláz, rizsföldi betegség stb. – vette le a tehetséges és fiatal uralkodó „bábuját” a világtörténelem sakktáblájáról. Ám ha ezt viszonylag gyakori betegségnek tekinthetjük is, hasnyálmirigy-gyulladás miatt elég kevesen nyomták a betegágyat az elmúlt századokban. József öccse, a szintén ragyogóan tehetséges, a felvilágosodás emberbaráti eszméiért ugyanúgy lelkesedő, ugyanakkor nálánál jelentősen

II. József császár (balra), aki maláriás fertőzés következtében, és öccse, II. Lipót (fent), aki kétészetendei uralkodás után hasnyálmirigy-gyulladás miatt hunyt el

ügyesebb diplomata, II. Lipót csupán két (!) esztendei uralkodás után, még fiatalabban – alig 44 éves volt! –, teljesen váratlanul ebben a betegségben hunyt el 1792-ben és tért meg a kapucinusok bécsi cintermében nyugvó őseihez.

Ha neki is több életével teli homokórát állít a végzet, talán rá is érvényes lehet mindaz, amit Józseffel kapcsolatban mérlegeltünk. Persze ez esetben ugyanúgy I. Ferenc lesz majd az utód, amiként a valóságban is történt, de talán jóval később, így több idő marad a Toscanában oly sikeres lipóti reformok birodalmi bevezetésére, alighanem Magyarországon is, s elmarad a magyar „jakobinusok”-ra lecsapó terror; azután nem jön Metternich, és talán József nádor is nagyobb sikerrel propagálja a magyar területek párhuzamos fejlesztését szorgalmazó programját, mint ahogyan egykor tette, királyi bátyja kegyencpártoló uralkodói gyakorlatára miatt vesztesként kerülve ki a

mindenható államminiszter-herceggel folyó hatalmi párviadalból.

AZ EGYÉNI SORSOK VÉLETLENEI

Mi lett volna, ha Széchenyi Istvánt találja egy golyó a nemesi felkelés tagjaként a győri ütközetben 1809. június 14-én, a lipcsei csata körüli futárútjai során 1813 októberében vagy a nápolyiakkal vívott torentinói csatában 1815. május 2–3-án? Vagy vegyük catanai tengeri kalandját, amelyről így ír 1819. április 19-i naplófeljegyzésében:

„Elmentem a tengerbe fürdeni. A tenger nagyon nyugtalan volt, és egy kis borzongást éreztem a mólóról, mely lávából van, tengerbe ugrani. E szorongást férfiatlannak tartottam s a tengerbe ugrottam. – Nem úszom valami jól, s mikor a vízből felbukkantam, egy hatalmas hullám a sziklához vágott – elkábultam – ugyanaz a hullám inaso-

mat és egy másik szicíliai idegenvezetőt, kik ruhában voltak és engem néztek, oly erővel ragadta el, hogy mindkettő a tengerbe esett. Most mindhárman ugyanabban a hullámban voltunk, én teljesen elkábulva, inasom, anélkül, hogy úszni tudna, a szicíliai pedig csizmában és minden bátorság nélkül. Segítség messze volt. Fejemet is elvesztettem egy kicsit, és megpróbáltam a mólóig jutni, de a víz oly keményen vágott a sima lábaközhöz, hogy a fejem betört volna, ha előre nem nyújtom mindkét kezem. Ujjaimról minden köröm leszakadt, s visszavágtam mélyen a vízbe. Azt hittem, most megfulladok, és a gondolat, hogy félórával előbb teljes alázattal Istennek ajánlottam magam, isteni megnyugvást adott. Itt ér hát utol a végzetem, gondoltam, és hamarosan por vagyok, és azoktól elfeledve, kik engem oly őszintén szerettek valaha. Nem erőlködtem menteni magam, a hullámok le s fél ráncigáltak, szulfám még volt, s még nem nyeltem vizet. Elkészültem a halálra, de moccant bennem a férfiaság, gyalázatos, gondoltam, magam a halálnak ily olcsón odaadni, és teljes lélekjelenléttel, minden lehetséges erőmet összeszedve, a veszedelmes sziklától elrugaskodtam, hamarosan a nyílt tengerre értem, ahol minden veszély nélkül és nyugodtan vártam meg egy kis hajót, amely nagy ügyelbajjal a két másik félig vízbefúltat is kihalászta a hullámokból. – Gyakran voltam életveszélyben, de ily boldogan és elégedetten soha nem mentem volna a másvilágra [...]. És e pillanatban egészen nyugodtan és boldogan megyek ágyba, miután tegnap – a szentáldozás után – egy hajszál híja, hogy elpusztultam.”

Aligha túlzás úgy ítélnünk, hogy ez esetben tényleg nem sokon múltott, hogy ne legyen se *Hitel*, se Akadémia, se Lánchíd, se „legnagyobb magyar”.

És mi történt volna akkor, ha Metternich herceg véletlenül beebédel egy halálos vírust az 1830-as évek végén (már létezik a kézmosás evés előtt, de még nem fertőtlenítő szapannal), és Bécsben azok az erők kerekednek felül, amelyek nem a „fontolva haladó” konzervatívokkal, hanem esetleg a magyar reformellenzékkel törekszenek megegyezésre? Mi van, ha a *Himnusz* költője és a szatmári liberális politikus,

I. Ferenc József, aki 86 esztendőskorában hunyta le örökre a szemét

Kölcsey Ferenc nem hal meg 48 éves korában? Ha Wesselényi Miklós báró, a reformellenzék első országos vezére nem vakul meg az 1840-es évek elején, 45 éves kora táján? És ha Petőfi Sándort már 17 évesen elviszi a nem neki való katonáskodás során fölszedett tífusz és lázas idegbetegség? Vagy mi van akkor, ha a nemzetörök sebes futását megállítani igyekvő Kossuth Lajost lekaszálja egy osztrák ágyúgolyó 1848. október 30-án a schwechati csatán? Vagy ha az 1849. július 2-i komáromi csatában Görgei Artúr tábornok koponyájának hátoldalán csak egyetlen centiméterrel mélyebb sebet szakít a becsapódó repeszdarab?

A példákból jól látható, hogy minden esetben csupán a legközvetlenebb hatás találgatásának lehet valamennyi értelme. A történelmi fantáziálást viszonylag hamar be kell rekeszteni, mert minden gondolatkísérletnél azonnal az ún. független változók akkora szerege tolul elénk, amelyek kölcsönhatási valószínűségeinek akár csak szimpla egybeszorzásával is már egy-két lépés után teljesen kiszámíthatatlanul bonyolulttá válnak az elképzelni vágyott folyamatok. (Nem rendelkezünk ugyebár az Ősradiánssal, amely Isaac Asimov felejthetetlen *Alapítvány* dupla trilógiájában több ezer éves távlatokban képes matematizálni a komplex társadalmi-gazdasági folyamatokat.)

Am a „mi lett volna, ha...” kérdése nemcsak a történelemben cselekvő személyiségek jellemének, sorsának véletlenjei révén fogalmazható meg alternatív vizsgálati szempontként. Mélyebben ható, többtényezős folyamatok kapcsán is fölvetődik időnként, hogy szükségyszerű (elkerülhetetlen) volt-e valamelyik történelmi lépés, vagy volt más lehetőség is a cselekvők számára, amikor válaszúthoz értek, amikor meghoztak valamilyen – a közösség sorsát lényegesen befolyásoló – döntést. Ez a problematika is fölveti az alternatív jövő kérdését – ezzel szembesülhetünk a kiegyezés értékelésének immár fél évszázados vitájában.

VOLT-E MÁS REÁLIS LEHETŐSÉG?

Amikor az 1970-es években egyetemre jártam, a történettudomány legjobb koponyáit elsősorban a mélyszerkezetek megértésének vágya lelkesítette.

Gróf Széchenyi István

Meg voltak arról győződve, hogy a történeti adatok hatalmas mennyiségének – sokszor matematikai modelleket is használó – elemzése révén megérthető és leírható az a mechanizmus, ahogyan a valóság mélyrétegében a legalapvetőbb gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatok meghatározzák a mindenkor történelmi eseményeket, feltárják és megmagyarázzák a világtörténelem összes nagy hogyanjának problémáit.

Ezért ekkoriban majdhogynem szégyenletesnek tekintették, ha valaki a „mi lett volna, ha...” kérdését feszegette, hiszen mi értelme olyan valóságról elmélkedni, amelynek létrejöttét nem engedik meg a mélyebben ható történelmi alapfolyamatok? Egyik professzorom megfellebbezhetetlen érvénnyel mondott ítéletet erről az ostobaságról: „Aki azzal foglalkozik, hogy mi lett volna, ha..., nem érdemli meg, hogy azzal foglalkozzon, ami tényleg megtörtént.”

A 20. század végének nagy nyelvi-társadalomtudományos fordulatai – e korszakot összefoglalóan a posztmodern szóval jelölik – azonban visszavettek a strukturalista mindentudásból, és lehetővé tették az alternatívákban gondolkodás visszatérését a história mezején. Ahogy Michael Shermer amerikai tudománytörténész fogalmazott: „A történészek az általános törvények után kutatva évtizedeken keresztül lo-

holtak a természettudósok nyomában, míg végül föladták, és visszatértek a múltat felépítő szeszélyes, esetleges és megjósolhatatlan elemekkel teletűzdelt elbeszéléseikhez.” Az elbeszélés – népszerűvé váló idegen szóval: a narratíva – jelentőségének növekedése előtérbe hozta az irodalmi elbeszéléstől (fikció) való megkülönböztetés kérdését, ami sikeresen meg is történt, és kiderült: a történettudomány évszázadok óta csiszolódó, napjainkban is érvényes módszereinek (paradigma) alkalmazása meg tudja óvni a historikus szöveget attól a veszélytől, hogy tiszta szépirodalomná váljon és tudományos jellegét elveszítse.

A hosszú időtartamon át ható, mélyszerkezeti meghatározottságok igen eredményes kutatásának virágkorában is voltak azonban olyan történészek, akik – nem kisebbítve ezen objektív tényezők jelentőségét – arra is figyelmeztettek, hogy a konkrét történelmi események alakulására mindig hatással vannak eseti és véletlenszerű, vagyis szubjektív elemek is. Ebből pedig az következik, hogy a történelemben valójában semmi sincs teljes egészeiben, minden mozzanatában eleve eldöntve: mindig vannak alternatívák, olyan dilemmák, amelyek válaszútján esetleges tényezők, természeti véletlenek vagy éppen a cselekvő történelmi személyiség alkatának, temperamentumának, jellemének eseti adottságai játsszák a döntő szerepet. Mivel pedig a cselekvés pillanatában a történelmi szereplő nem ismerheti a választási lehetőségek összes körülményét és feltételét, mert ez fizikai képtelenség, az ő döntésének későbbi, történészi mérlegelésénél igenis értelmesen föl lehet, sőt kell vetni a „mi lett volna, ha a másik lehetőséget választja?” kérdését.

SZÜKSÉGSZERŰSÉG ÉS VÁLASZUTAK A KIEGYEZÉS VITÁJÁBAN

E gondolatmenet sajátos példaként idézhetjük fel a kiegyezés értékeléséről az 1960–70-es években zajló történészvitát, amelyben az elkerülhetetlenség, a szükségyszerűség kérdése központi szerepet játszott. Ezt az álláspontot – vagyis hogy 1867-ben olyan helyzet alakult ki Magyarországon, melyben az uralkodó politikai csoport nem tehetett mást, meg kellett egyeznie az osztrák császárral – előbb szigorúbban, ké-

sőbb megengedőbbben a 20. századi magyar historiográfia egyik kiemelkedő alkotója, Hanák Péter képviselte. Írásaiban a közép-európai térség történelmében a hosszabb távon érvényesülő, mélyszerkezeti tényezők kényszerítő jellegét hangsúlyozta, így elsősorban a nemzeti mozgalmak önálló államra törekvésének a Habsburg Birodalmat szétfeszítő erejét, amely végül – összekapcsolódva a nagyhatalmi verseny- és vetélytársak felelőtlen rivalizálásával – szétverte a térséget korábban egyben tartó alakulatot. Ez ugyan egykor a feudális-dinasztikus állami centralizáció eredményeként jött létre, ám Hanák szerint a modern korban hosszabb távon – éppen egységesítő karaktere miatt – a térség lakói számára végső soron a polgárosodás és a demokratikus önrendelkezés jobb esélyét kínálta volna, mint a kisállami nacionalizmusok.

Vele szemben a 20. század második felében szintén kivételes életművet megalkotó történész, Szabad György, elsősorban Kossuth Lajos egykori álláspontját követve, a nemzetállami széttagolódás helyett inkább a nemzeti önrendelkezésre törekvésről beszélve, mindezt nem feltétlenül negatív folyamatnak látta-láttatta, és úgy vélte, a század középső periódusában még ténylegesen elnyomó és antidemokratikus Habsburg Birodalommal szemben a népek és nemzetek valódi, demokratikus önrendelkezését a kis nemzetállamokban (és azok együttműködésében) is biztosítani lehetett volna.

Ezzel szoros kölcsönhatásban, szintén Kossuthot követve föltételezte azt is, hogy a külpolitikai körülmények – az európai egyensúlypolitika követelményei – adott esetben szövetkezésre is ösztönözték volna e kisállamokat, így ez az integratív érdek egyben a saját nemzeti kisebbségeik iránti megértést és a jogkiterjesztést is inkább segítette volna – ha minderre az esélyt a történelmi változások megadták volna. Ezeket ő szintén mélyszerkezeti elemeknek tekintette, vagyis úgy gondolta, csupán szubjektív erők, a folyamatban részt vevő politikusok konkrét szándékai és tettei (pl. Deák Ferenc téves helyzetértékelése) juttatták végül győzelemre a kiegyezési törekvéseket.

Ha ezeket a gondolatmeneteket a vita elsődleges szintjének tekintjük, akkor mögöttük fölismerhető a másik, szemléleti jellegű eszmecsere: az állásfoglalás abban a dilemmában, hogy a

Kossuth Lajos

mélyszerkezeti meghatározottságok eleve eldöntötték-e a kérdést – vagy pedig a mélyszerkezet több variációt is megenged, így a javarészt előre nem teljesen kalkulálható, szubjektív körülmények (pl. a személyiségek szerepe stb.) döntik el végül, hogy ezek közül melyik valósul meg, minden különösebb determináció nélkül. Innen nézve a hanáki álláspontban tényleg észlelhető valamiféle hiányosság: mintha kimaradt volna belőle a dolgok egykori alternativitásának érzékeltetése. Annak a körülménynek történetírói eszközökkel történő állandó „lebegtetése”, hogy valójában soha nem mondható meg minden részletében előre, hogy egy komplex történelmi helyzet összes objektív és szubjektív eleme és mindezek sokszálú kölcsönhatásai vajon miképpen befolyásolják a teljes folyamatot és annak végeredményét.

Eszerint volt reális esély arra, hogy a Kossuth által képviselt politika érvényesül, 1867-ben nincs kiegyezés, és ekként ő, az emigráns politikus „győz” a kiegyezésvitában? Ez így természetesen túlzás, de érdemes figyelmeztetni arra, hogy Kossuth ajánlatát – a várokozást és készenléletet a Habsburg Birodalom újabb válságperiódusának kihasználására és addig a kialakított demokratikus társadalmi és nemzetiségi program népszerűsítését még maga Deák Ferenc is ugyan „káros, sőt hely-

telen számítás”-nak mondta, de semmiképp sem lehetetlennek! 1867. március 28-i országgyűlési beszédében az alternatívának ezt az oldalát ő is a választható cselekvési utak egyikének vallotta, csupán úgy vélte, „könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény [ti. a Habsburg Birodalom végzetes megingása] *be nem következik, vagy majd akkor következik be, mikor a segély elgyöngült nemzetünkre már késő*”.

A MODELLEZÉS NEHÉZSÉGEI

Már csak azért sem lenne helyes 1867 kapcsán valamiféle szükségszerűségről beszélni, mert a kiegyezés kossuthi kritikája nem kizárólag az adott pillanatra vonatkozott, hanem egy egész folyamatra, és ahogyan az haladt előre, úgy változott a benne cselekvő vagy azt elszenvedő összes alkotórész helyzete, súlya, nyomatéka. Ha tehát nem következik be a kiegyezés, és elhúzódik, tovább mélyül a Habsburg-állam válsága, akkor minden egyéb tényező is továbbmozdul, és így nem zárható ki – vélte az exkormányzó –, hogy egyszer csak a többi összetevő: a nagyhatalmak megfontolásai, a magyar elit bizalma, a nemzetiségi vezető csoportok elvárásai stb. átbillentik egymást egy új konstellációba, amikor már a másik tendencia kezd megerősödni. Ennek esélyét lehet csekélynek nevezni, és mint tudjuk, végül nem következett be – de ahhoz azért túl sokan vették komolyan abban az időszakban, hogy teljesen lesöpörhethéne az asztalról.

A „mi lett volna, ha...” típusú találgatás legfőbb nehézségét éppen e most tárgyalt sajátosság adja: az, hogy a gondolatjátékban mindig csak egy tényező változását föltételezzük – márpedig a reáliák világában az egyik valószínűség módosulása azonnal magával vonja, ösztönzi, manipulálja az összes többi alkotórész, az egész rendszer, sőt rendszerek azonnali vagy lassabban ható, de mindig sokirányú változásait – miáltal viszonylag rövid idő alatt oly mértékben fölszaporodnak a kiszámíthatatlan mozzanatok, hogy hamar lehetetlenné válik a feltételezett új folyamat modellezése.

Hanák Péter egyébként idővel rugalmasan engedett a szükségszerűség kezdeti, szigorú értelmezéséből, és későbbi írásaiban inkább arra helyezte a

hangsúlyt, hogy ha netán mégis valamiképp létrejött volna valamiféle komolyabb együttműködés a Duna menti népek között, sokat az sem változtatott volna az alaphelyzetben. Innen nézve tehát ő is a „mi lett volna, ha...” kérdését vetette fel – és meg is adta rá a maga szomorú és egyértelmű válaszát. Strukturális-determinista koncepciója következtében biztos volt abban, hogy az önálló nemzetállamra törekvés folyamatát ez sem tudta volna megállítani, a valódi bajokat pedig Közép-Európában (ellentétben

Nyugat-Európával) éppen ez okozta: „az elnyomott kis népek ébredő nacionalizmusa többnyire maga alá rendelte a polgárosodás nagy eszméit, a liberalizmust és a kislelki szolidaritást, [...] az egymással ütköző nemzeti igények a demokratizálást hátráltatták vagy csírájában elfojtották.” E ponton tehát szerinte reménytelenül egymás mellé kerülnek az egykor rivális koncepciók, hiszen úgy látta: ami miatt a Monarchia fölbomlott, végső soron ugyanazért lett volna esélytelen és kudarcra ítélt a kisnemzetek demokratikus

együttműködésének víziója, a Duna-konföderációs terv is. A „mi lett volna, ha...” kérdésre tehát ez esetben – az ő értelmezése szerint – ugyanaz lett a válasz, mint ami a kiegyezést követően tényleg lejátszódott a mi történelmi tájainkon.

SOKFÉLE MÚLT – MÉGIS UGYANOLYAN JÖVŐ?

Sokan hasonló borúlátással szemlélték az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjét, és a legkülönfélébb „mi lett volna, ha...” kérdésekre nem tudtak optimista és megnyugtató válaszokat adni. Ugyanakkor a Monarchia-kutatásban manapság élenjáró amerikai történészek rendre olyan vizsgálati eredményre jutnak, hogy az összetartó erők legalább olyan erősek voltak, mint a széttartó tendenciák, és ha csak magát a Monarchiát nézzük, akkor sem a „mélyszerkezet”, sem a szubjektív tényezők oldaláról nézve nem voltak olyan erőteljesek, amelyek önmagukban szét akarták volna bontani az államalakulatot.

Tény mégis, hogy a kortársak közül számosan érezték valamiféle reménytelenséget és jövőnélküliséget a birodalom századfordulós szellemi atmoszférájában, ami utólag kedvét szegheti az alternatív jövőkeresésnek, azt sugallva: hiába próbálkozunk azzal, hogy mást és mást cselekedjenek a történelmi szereplők, a tragédiát egyik változatban sem lehet elkerülni. Valamiképp az elkerülhetetlenség érzését fordította át a maga jellegzetes kisemberhumorára a régi pesti vicc is:

A szegény ember halászni indul a patakra, és véletlenül kifogja az aranyhalat. Csodák csodája, a hal emberi nyelven szólal meg, és azt ígéri, teljesíti legfőbb kívánságát, ha visszadobja a vízbe. Mi szeretne lenni? A szegény ember nem sokat teketóriázik, hanem rávágja: főherceg!

– Rendben van – feleli az aranyhal.
– Ha ma este elalszol, reggel arra ébredsz, hogy a kívánságod teljesült.

A szegény ember el is alszik rendben, és reggel egy aranyos vasúti hálókocsiban ébred, odakinn napfényben úszik a táj, és a fülke ajtaján kopog a kalauz: – Fenség! Ébresztő! A végállomás: Szarajevó következik!!! ♦

Deák Ferenc